

جامعه‌شناسی سالمندی؛ بینش‌ها و چشم‌اندازهای نظری

نویسنده: شیوا پروانی

عضو هیئت علمی گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران

www.ketab.ir

سرشناسه	: پرواتی، شیوا، ۱۳۶۸-
عنوان و نام بدیدآور	: جامعه‌شناسی سالمندی: پیش‌ها و چشم‌اندازهای نظری / نویسنده شیوا پرواتی؛ ویراستاری، صفحه‌آرایی و طراحی جلد موسسه فرهنگی هنری نگاه نو تهران.
مشخصات نشر	: تهران: شهرداری تهران، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، انتشارات، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۶۶ ص: جدول.
فروست	: مطالعات تهران.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۵۲۵۶-۸۰-۴
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۱۵-۲۲۶.
موضوع	: پیری Aging پیری -- جنبه‌های اجتماعی Aging -- Social aspects جامعه‌شناسی Sociology
شناسه افزوده	: شهرداری تهران، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، انتشارات.
رده بندی کنگره	: HQ۱۶۱
رده بندی دیویی	: ۳۰۵/۲۶
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۹۲۳۵۰۲
اطلاعات رگورده کتابشناسی	: فیبا

www.ketab.ir

مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران

جامعه‌شناسی سالمندی: پیش‌ها و چشم‌اندازهای نظری
نویسنده: شیوا پرواتی
ویراستاری، صفحه‌آرایی و طراحی جلد: موسسه فرهنگی هنری نگاه نو تهران
نوبت چاپ: اول ۱۴۰۲
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
بها: ۲.۳۸۰.۰۰۰ ریال
ناشر: انتشارات مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۲۵۶-۸۰-۴
کلیه حقوق چاپ برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران خیابان خیام روبروی مترو امام خمینی ساختمان شماره ۲ شهرداری تهران شماره ۹۵۸
کدپستی: ۱۱۱۴۶۷۶۱۱۱ تلفن: ۰۲۱۹۶۰۱۵۴۲۰
info.rpc@tehran.ir rpc.tehran.ir

فهرست

۷	سخن نخست
۹	پیشگفتار
۱۵	فصل اول: مسئله‌شناسی
۳۵	فصل دوم: چیستی مفهوم سالمندی
۵۱	فصل سوم: انواع سالمندشناسی
۶۹	فصل چهارم: سیر تاریخی تحول نظریه‌های سالمندی
۷۹	فصل پنجم: سنخ‌شناسی چشم‌اندازهای نظری سالمندی
۸۹	فصل ششم: تحلیل سالمندی در چشم‌انداز نظری کارکردگرایانه
۱۱۷	فصل هفتم: تحلیل سالمندی در چشم‌انداز نظری کنش متقابل نمادین
۱۴۹	فصل هشتم: تحلیل سالمندی در چشم‌انداز نظری انتقادی
۱۸۵	فصل نهم: تحلیل سالمندی در چشم‌انداز نظری فمینیستی
۱۹۷	فصل دهم: تحلیل سالمندی در چشم‌انداز نظری پست‌مدرن
۲۰۳	فصل یازدهم: الزامات سیاست‌گذاری اجتماعی سالمندی در راستای جامعه دوستدار سالمندان
۲۱۵	فهرست منابع

سالمندی به عنوان دوره‌ای از تجربه چرخه زندگی است که طی آن سالمندان در معرض تهدیدات بالقوه از جمله تنهایی، انزوا و عدم برخورداری از حمایت‌های اجتماعی و همچنین بیماری‌های جسمی قرار می‌گیرند. بر این اساس با توجه به قطعیت آن برنامه‌ریزی در این حوزه از اهمیت بالایی برخوردار می‌شود. مفهومی که در ایران موضوع مطالعات بین‌رشته‌ای بسیاری بوده و پژوهش‌های تجربی خوبی از منظرهای مختلف در این حوزه انجام شده اما به لحاظ نظری همچنان ضعیف است. علاوه بر این، یکی دیگر از خلأهای مطالعات سالمندی در ایران، ضعف تبیین جامعه‌شناختی پدیده سالمندی است. عمده پژوهش‌های تجربی سالمندی با رویکرد روان‌شناختی، پزشکی و سلامت است. یکی از دلایل آن به نبود منبع تألیفی جامع درباره مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناختی سالمندی برمی‌گردد. بر این اساس نویسنده در این اثر تألیفی تلاش کرده است تا حدودی این خلأ را جبران کند.

کتاب حاضر دسته‌بندی تقریباً جامعی از مفاهیم، چشم‌اندازها و بینش‌های نظری جامعه‌شناسی سالمندی به محققان این حوزه ارائه می‌کند. این کتاب امکانی برای بررسی و مطالعه سالمندی در سنت‌های نظری مختلف برای پژوهشگران اجتماعی فراهم می‌سازد. همچنین بینش و دانش نظری محققان مطالعات سالمندی و جامعه‌شناسی سالمندی را ارتقا می‌بخشد و از این طریق غنای تحلیل و تبیین جامعه‌شناختی پدیده سالمندی و تجربه زندگی روزمره سالمندان در ایران معاصر تقویت می‌شود.

عطاءالله رفیعی آتانی

رئیس مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران

سالمندی موضوع مطالعات میان‌رشته‌ای بسیاری بوده اما جامعه‌شناسی سالمندی خلأیی قابل‌اعتنا در مطالعات این حوزه است. این کتاب دعوتی است برای پژوهش در جامعه‌شناسی سالمندی و فهم بینش‌های نظری را برای محققان مطالعات سالمندی فراهم می‌کند. در این اثر تلاش شده تا شرح، دسته‌بندی و سامان‌دهی تقریباً جامعی از مفاهیم، چشم‌اندازها و بینش‌های نظری جامعه‌شناسی سالمندی ارائه شود تا پژوهشگران مطالعات سالمندی بتوانند درک عمیق و جامعی از سنت‌ها و رویکردهای نظری این حوزه به دست آورند. این کتاب امکانی برای بررسی و مطالعه سالمندی در سنت‌های نظری مختلف برای پژوهشگران اجتماعی فراهم می‌سازد.

تاکنون مطالعات سالمندی در جامعه ایران در سیطره سنت روان‌شناختی، پزشکی و سلامت بوده اما این کتاب از محققان اجتماعی دعوت می‌کند تا از رویکردهای مرسوم روان‌شناختی و پزشکی عبور کنند و مطالعات جامعه‌شناختی سالمندی را در ایران رونق ببخشند. درک عمیق و ژرف ابعاد مختلف سالمندی و زندگی روزمره سالمندان نیازمند شناخت بینش‌ها و چشم‌اندازهای مفهومی نظری مختلف برای تبیین‌های اجتماعی است. در همین راستا در این کتاب، مهم‌ترین بینش‌ها و چشم‌اندازهای نظری جامعه‌شناسی سالمندی معرفی و تبیین شده و امید است کتاب حاضر بتواند شروع خوبی برای مطالعات جامعه‌شناختی سالمندی در جامعه ایرانی باشد و در انتخاب موضوعات پژوهشی و رویکردهای نظری در مطالعات سالمندی برای محققان ایرانی مؤثر واقع شود. معرفی چشم‌اندازها و بینش‌های نظری مختلف به فهم و تبیین پیچیدگی‌های پدیده اجتماعی سالمندی و تنوع و تکثر تجربه سالمندی و موقعیت سالمندان در جامعه معاصر کمک می‌کند و به غنای مفهومی و نظری مطالعات سالمندی می‌انجامد.

به اعتقاد من، تجربه سالمندی در ایران تجربه‌ای اجتماعی و نابرابر است؛ به این معنا که تجربه سالمندی بسته به تفاوت‌های طبقاتی، تفاوت‌های جنسیتی و تفاوت‌های نظام اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و نظام رفاهی هر جامعه‌ای، متنوع و متکثر است. در چنین میدان اجتماعی، انتظار می‌رود تا لایه‌ها و ابعاد پیدا و پنهان سالمندی مورد کنکاش و مطالعه بیشتر قرار گیرد. در این راستا بر ضرورت ورود جامعه‌شناسان به عرصه مفهوم‌سازی و نظریه‌پردازی درباره پدیده سالمندی تأکید می‌شود. از جامعه‌شناسان و محققان علوم اجتماعی انتظار می‌رود با بینش جامعه‌شناختی بتوانند کیفیت مطالعات سالمندی را در ایران ارتقا ببخشند.

کتاب حاضر شروعی برای معرفی بینش‌ها و رویکردهای نظری جامعه‌شناسی سالمندی در ایران است و تلاش شده تا جدیدترین رویکردهای نظری و تحلیلی در جامعه‌شناسی سالمندی معرفی و تبیین شود. یکی از اهداف این کتاب، پرکردن خلأ ناشی از فقدان منابع معتبر به‌خصوص در حوزه نظریه‌های جامعه‌شناسی سالمندی به زبان فارسی است. در حال حاضر کتابی که به شکل علمی به معرفی و تحلیل نظریه‌های جامعه‌شناسی سالمندی پرداخته باشد وجود ندارد. کتاب‌های موجود عمدتاً با رویکرد روان‌شناختی هستند و به جنبه‌های اجتماعی سالمندی و مهم‌تر از همه، بینش‌ها و رویکردهای نظری و تحلیلی جدید نپرداخته‌اند. اما کتاب حاضر به پدیده سالمندی از رویکردهای نظری مختلف پرداخته است؛ برخی از این رویکردها خوانشی خوش‌بینانه از سالمندی ارائه می‌دهند و برخی خوانشی بدبینانه. از نظر برخی از رویکردها سالمندان به‌مثابه باری برای خانواده‌ها و جامعه هستند و از نظر برخی دیگر، سالمندان منبع ارزشمندی از تجربه و سرمایه اجتماعی هستند.

چهارچوب‌های نظری متفاوتی برای مطالعه سالمندی وجود دارد. دیدگاه‌های روان‌شناختی و فیزیولوژیکی عمدتاً بر تغییراتی که در سطوح فردی رخ می‌دهد تمرکز می‌کنند اما زمانی که تمرکز بر زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی و همچنین اقتصاد سیاسی‌ای باشد که سالمندی در آن بستر و زمینه تجربه می‌شود، آنگاه نظریه‌های برگرفته از دیدگاه‌های جامعه‌شناختی بیشترین اهمیت را دارند.

چشم‌اندازهای نظری گوناگون حکایت دارد از ناهمگونی قشر سالمندان و تنوع واقعیت سالمندی و اشکال گوناگون سالمندی. علی‌رغم اینکه سالمندی می‌تواند برای برخی توأم با فعالیت و رضایت باشد، برای برخی سالمندی توأم با وابستگی، خانه‌نشینی و انزوای اجتماعی است و در نهایت برای برخی نیز توأم با فقر و وابستگی اقتصادی. علاوه بر این، چشم‌اندازهای نظری سالمندی از نظریه‌های سطح خرد که بر مسائل فردی و روان‌شناختی سالمندان تمرکز دارند تا نظریه‌هایی که بر عوامل ساختاری و نیروهای اجتماعی تعیین‌کننده موقعیت زندگی سالمندان تأکید دارند، متغیر هستند.

در کتاب حاضر، رویکردهای نظری جامعه‌شناسی سالمندی در چند پارادایم نظری کارکردگرایی، کنش متقابل نمادین، انتقادی، فمینیستی و پست‌مدرن سنخ‌بندی شده و مفاهیم و مقوله‌های برجسته و مرکزی هر سنخ مرور و نقد شده است. معرفی این چشم‌اندازها و بینش‌های نظری مختلف، محققان مطالعات سالمندی، سالمندشناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سالمندی را به فهم پیچیدگی‌های مفهومی و نظری سالمندی و همچنین تنوع و تکثر تجربه سالمندی و موقعیت سالمندان در جامعه معاصر مجهز می‌کند. درک عمیق و ژرف ابعاد مختلف سالمندی و زندگی روزمره سالمندان در کشاکش تغییرات اجتماعی و جمعیتی، نیازمند شناخت چشم‌اندازهای نظری مختلف برای تبیین‌های مفهومی و نظری است تا از این طریق لایه‌ها و ابعاد پیدا و نهان پدیده اجتماعی سالمندی و تحلیل مسائل اجتماعی سالمندان مورد کنکاش و مطالعه بیشتر قرار گیرد. به‌علاوه، از این رویکردهای نظری می‌توان در سیاست‌گذاری اجتماعی سالمندی در راستای دستیابی به جامعه دوستدار سالمندان بهره گرفت.

این کتاب در ۱۰ فصل و نتیجه‌گیری به‌عنوان فصل پایانی تنظیم شده است. فصل اول به مسئله‌شناسی سالمندی اختصاص دارد و در این راستا به چالش سالمندی در ایران از زوایای مختلف پرداخته شده است. نقد مطالعات سالمندی چند دهه اخیر ایران نیز موضوع مورد بحث بوده و در نهایت به ضرورت و اهمیت نظریه‌پردازی در مطالعات سالمندی پرداخته شده است. فصل دوم درباره چیستی مفهوم سالمندی است و در این فصل به تعاریف گوناگون سالمندی از منظرهای مختلف اشاره شده است. سالمندی تقویمی، سالمندی بیولوژیکی، سالمندی روان‌شناختی، سالمندی اجتماعی، سالمندی جمعیت‌شناختی و سالمندی فرهنگی، ابعاد مختلف مفهوم سالمندی است که در رشته‌های مختلف مورد مطالعه قرار می‌گیرد. همین تنوع ابعاد سالمندی، میان‌رشته‌ای بودن مطالعات سالمندی را تأیید می‌کند. فصل سوم درباره سالمندشناسی و انواع گوناگون آن در شکل سالمندشناسی اجتماعی، سالمندشناسی اقتصادی، سالمندشناسی سیاسی و سالمندشناسی فرهنگی است. شاخه‌های گوناگون سالمندشناسی نیز تأییدگر بین‌رشته‌ای بودن مطالعات سالمندی است. فصل چهارم درباره سیر تاریخی تحول نظریه‌های سالمندی است که در سه دوره تاریخی بررسی شده است. هدف فصل پنجم، سنخ‌شناسی چشم‌اندازهای نظری جامعه‌شناسی سالمندی و مفاهیم و نظریه‌های مرکزی در هر یک از این چشم‌اندازهای نظری است که دو سنخ‌شناسی از چشم‌اندازهای نظری سالمندی بر اساس سطح تحلیلی و چتر مفهومی ارائه شده است.

در فصل ششم، سالمندی در چشم‌انداز نظری کارکردگرایانه تحلیل شده است و در این رویکرد مفاهیمی چون سالمندی و کناره‌گیری از تعهدات و مسئولیت‌های اجتماعی، سالمندی و تداوم عادت‌واره‌های پیشین،

سالمندی و مدرنیزاسیون معرفی و نقد شده است. چشم‌انداز نظری کارکردگرایانه، تحلیلی محافظه‌کارانه و کارکردی از سالمندی ارائه می‌دهد. سالمندی در این دیدگاه، عمدتاً سالمندی منفعل، ناتوان، حاشیه‌نشین و طردشده است. این چشم‌انداز نظری، دوره زندگی سالمندی را در جامعه، دوره ناتوانی، کم‌کارکرد و غیرمولد می‌داند و بر کارکردهای سالمندان در جامعه از زاویه‌ای دیگر تأکید می‌کند. در این رویکرد، تحلیل کلیشه‌ای از سالمندی ارائه می‌شود و از تفاوت‌ها و تضادها غفلت می‌شود.

در فصل هفتم، سالمندی در چشم‌انداز نظری کنش متقابل نمادین تحلیل شده است و در این رویکرد، مفاهیم و نظریه‌هایی چون سالمندی موفق و فعال، مبادله اجتماعی، برساخت اجتماعی سالمندی و برجسب‌زنی معرفی و نقد شده است. محصول چشم‌انداز نظری کنش متقابل نمادین از تحلیل سالمندی، سالمندی فعال، مولد، موفق، رضایت‌بخش و سالمندی مثبت است. این رویکرد بر فعالیت، مشارکت و تعاملات اجتماعی سالمندان در جامعه و همچنین عاملیت، تأثیرگذاری و هویت سالمندان در زندگی روزمره تأکید دارد. این رویکرد نیز از ملاحظه تفاوت‌ها و تضادها چشم‌پوشی می‌کند و تحلیلی فردگرایانه و به‌دور از تحلیل‌های ساختاری از سالمندی ارائه می‌دهد.

در فصل هشتم، سالمندی در چشم‌انداز نظری انتقادی تحلیل شده است و در این رویکرد، مفاهیم و نظریه‌هایی چون نظریه انتقادی سالمندی، قشربندی سنی، مسیر زندگی و اقتصاد سیاسی سالمندی معرفی و نقد شده است. چشم‌انداز نظری انتقادی تحلیل ساختاری و کلان‌محور از سالمندی ارائه می‌دهد. در این چشم‌انداز نظری بر نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی سالمندان طی مسیر زندگی تأکید می‌شود. این رویکرد همچنین بر نقش سیاست‌های اجتماعی و رفاهی دولت‌ها در تحلیل پدیده سالمندی متمرکز است و در این زمینه از طردشدگی و به‌حاشیه‌راندن سالمندان در نظام رفاهی بحث می‌کند.

در فصل نهم، سالمندی در چشم‌انداز نظری فمینیستی تحلیل شده و در این زمینه دو لنز جنسیت‌محور به سالمندی و لنز تلاقی به سالمندی بحث شده است. این رویکرد، تحلیلی جنسیتی از سالمندی ارائه می‌دهد به‌نحوی که علاوه بر تبعیض سنی، می‌توان از تبعیض سنی جنسیتی نیز صحبت کرد. در واقع سالمندان علاوه بر اینکه در معرض تبعیض‌های سنی قرار دارند، از تبعیض‌های سنی جنسیتی نیز رنج می‌برند. اما علاوه بر این بایستی به تلاقی سن و جنسیت با سایر مؤلفه‌های نابرابری مانند طبقه، معلولیت، جغرافیای محل سکونت (روستانشین-شهرنشین یا مرکز نشین-حاشیه‌نشین)، قومیت، نژاد و... نیز توجه داشت.

در فصل دهم، سالمندی در چشم‌انداز نظری پست‌مدرن تحلیل شده است. روایت این چشم‌انداز نظری از سالمندی، روایتی چندلایه و سیال از سالمندی است؛ به‌نحوی که می‌توان از سالمندی سیال و

همچنین سالمندی متکثر صحبت کرد. در این رویکرد هویت، سبک زندگی و تمایز سالمندان از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. در نهایت فصل آخر معطوف به الزامات سیاست‌گذاری اجتماعی سالمندی در راستای جامعه دوستدار همه سنین، به‌ویژه جامعه و شهر دوستدار سالمندان است.

این کتاب برای دانشجویان و پژوهشگران سالمندی در رشته‌های مختلف به‌خصوص گرایش‌های مختلف علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی، رفاه اجتماعی، سیاست‌گذاری اجتماعی، جمعیت‌شناسی، مطالعات زنان، مطالعات خانواده، مطالعات فرهنگی، مددکاری اجتماعی) و همچنین رشته‌های سالمندشناسی و سلامت سالمندی در دانشگاه‌های علوم بهزیستی و توانبخشی و همچنین رشته‌های مرتبط با سالمندی در دانشگاه‌های علوم پزشکی مناسب است. با توجه به خصلت میان‌رشته‌ای بودن مطالعات سالمندی، کتاب حاضر برای محققان رشته‌های دیگری چون مدیریت و برنامه‌ریزی شهری، سیاست‌گذاری عمومی، مدیریت، اقتصاد و روان‌شناسی نیز و رای تمامی گرایش‌های علوم اجتماعی و سالمندی، کاربردی است.

شیوا پروائی

پاییز ۱۴۰۲

www.ketab.ir